

Светлана Топалова

СЪЧЕТАНИЯТА АА, ЕЕ, ОО, УУ, ИИ ВЪВ ВОКАЛНАТА СИСТЕМА НА КАЛЧЕВСКИЯ ГОВОР (БЕСАРАБИЯ)

Село Калчево спада към т. нар. български преселнически селища и се намира в най-компактно заселения район в Бесарабия — Болградско. Калчевският говор, чиито основни носители са преселници от туканската махала на град Болград, е от източнобългарски тип. Той споделя всички характерни особености на източните говори в България¹: полупрегласен ятов изговор (*б'ъл - бели*), редуция на неударените гласни (*кусининъ*), ерова гласна (*бъчува, дъждъ*), преглас *а* в *е* (*шапка - шепки, уфчър'ън*) и др.

В първия диалектен атлас, издаден през 1958 г. в Москва („Атлас българских говоров в СССР“), говорът на с. Калчево се определя като североизточен мизийски *ъ*-тип², но излизането на I и II том на Българския диалектен атлас (БДА) и по-късните проучвания дават възможност на някои учени въз основа на сравнителен материал да твърдят, че този тип говори, наречен в Бесарабия още *чийшийски* по името на най-яркия му представител с. Чийшия, по-скоро принадлежи към централните балкански говори³.

Ще очертаем вокалната система на калчевския говор, за да видим по-особените ѝ белези.

Гласните в изследвания говор са *б — а, е, о, ъ, и, у* — и почти не се различават от същите гласни в книжовния език. Интересното и характерното за диалекта е наличието на кратки гласни *я, ё, ѓ, й, ѱ* (рядко *ѣ*), които се появяват само в съчетание със съответните им „обикновени“ гласни: *ая, ея, оя, уя, (ий)* (рядко *ѣя*). По качество това са низходящи дифтонги подобно на *ий* в книжовния език, а по дължина съответствуват на една и половина гласни.

Гласна а. Гласната *а* под ударение се среща в началото, в средата и в края на думата: *а̀джък, а̀бе, а̀глишчи 'лута чушка', а̀кнът, а̀м; бѣтѣк, дз'а̀пнъл, дзвизда̀к, Йа̀нку, ѳра̀нджуф; гривута̀, зъм'а̀, жинà*.

В безударна позиция *а* винаги се редуцира в [ъ] с изключение на съчетанието *ая̀*, където *а* се пази извън ударение: *д'а̀дув'ая̀, с̀ин'ая̀, съзнàн'ая̀, фтòр'ая̀, дукàрая̀, н'ая̀*.

Гласна ъ. Гласната ъ не е ограничена позиционно. Тя се среща под и извън ударение, в началото, средата и края на думата: *ѡркѡм, ѡргѡт'ѡн, ѡйсѡ* (межд.); *зѡѡркѡм, главдѡн'ѡс, вѡртѡглуѡ; вудѡ; кѡймѡ, лѡтѡрѡ, милѡнѡ; пѡрѡ, гѡтов'ѡ.*

Гласна е. Гласната е, както и гласната и, се различава от книжовното е (и и). Ако в съвременния български език съгласните пред нея са полусмекчени, тук почти винаги са с м е к ч е н и⁴, особено д и т, а ако е е в началото на думата, тя е йотувана. Това се дължи както на източнобългарския характер на диалекта, така и на влиянието на руския език (в речта на по-младите е и и звучат както в руски (*кѡрдѡвн'чик*, но *гурк'ѡѡ, дзѡрдзѡл'ѡѡ, Мѡр'ѡѡ* и др.).

Гласната е в говора е ограничена позиционно. Под ударение се среща в средата и в края на думата, а в началото като правило е йотувана: *ѡѡгни, ѡѡдини, 'ядене', ѡѡвѡлна 'евала'; джѡѡбрѡ, кѡѡкѡѡ, сѡѡркѡ; зимѡ, прѡсѡ, двѡ, билѡ.* Изключение от това правило е отрицателната частица **не**: *Нѡ мѡ трѡси нѡкуѡ.*

Извън ударение е се редуцира в и, ако е в предударена позиция, и в ъ, ако е в следударена позиция: *зилѡн, бѡд'ѡн* и др. В звателните форми гласната е се запазва, а в съчетанието ѡѡ е е винаги под ударение: *Мѡрѡнке, Дѡрке, кѡне, Ст'ѡне, Ивѡне; гуркѡѡ, мѡѡнѡджѡѡ, трушѡѡ, пѡѡ, фунѡѡ.*

Гласна и. Гласната и не е ограничена позиционно: *ѡнѡк, ѡтѡр, исѡнтѡ, ирѡндѡсоѡм 'рендосвам', иѡѡ; кѡбѡнѡсѡм, лѡту, пѡпѡрѡдѡ, криштѡ, лѡни, лишчѡвѡчи 'лястовиче', пѡртѡчѡѡ.*

Гласна о. Гласната о се среща под ударение: *ѡр'ѡѡ, ѡрѡ; тѡдѡур-бѡдѡур 'охлюв', трѡвѡн, Кѡслѡѡ; ушѡ, урѡ, пѡрѡ.*

В безударна позиция о винаги се редуцира в у, а извън ударение се запазва в съчетанието ѡѡ и в звателните форми: *рѡшчѡтоѡм, ѡѡѡ, рѡд'ѡѡ; Рѡст'ѡ, Грѡшо, мѡѡ, Л'ѡл'ѡ.*

Гласна у. Гласната у не е ограничена позиционно: *ѡркѡ, унѡкѡ; бѡшкѡм, буѡкѡм 'кашлям, бухам', турѡндѡжуѡ 'оранжев', пѡрлѡѡву, прѡсту; Вѡнчу, Бѡнчу, пѡл'ѡу.*

Дистрибуция на съчетанията аа, се, оо, уу, ий.

1. При съществителните:

а) *сѡѡ 'сваха', дрѡѡ 'дреха'; пѡл'ѡу 'гориво', кѡлѡчуѡ 'кантарион, калѡчево' и др.;*

б) *бѡѡѡ 'бѡчва', чѡркоѡ 'черква', рѡсѡвнѡѡни 'разсѡмване', рѡд'ѡѡ (и рѡд'ѡу) 'радио', Мѡр'ѡѡ 'Марѡѡ' и др.*

в) *крѡсѡтѡѡ 'красиви неща, pl. t.', пѡртѡчѡѡ 'късове плат, pl. t.', шинѡѡѡти 'шейните', чурбѡджѡѡѡти и др.;*

г) всички съществителни на -ѡѡ и -ѡѡ (основна и членувана форма): *дѡмѡѡ 'дебел вѡлнен плат, дѡмѡѡ', инѡѡ 'яхнѡѡ', иргѡлѡѡѡ, иргѡлѡджѡѡѡ 'хергеле', кѡулѡѡѡ 'малко пѡѡнал', клѡмѡѡѡ 'климѡѡ', клѡвѡѡѡ, кѡсурлѡѡѡ*

'кусурлия', *къличее* 'беднотия', *мъгее*, *пихтее*, *пърълее* 'вид шапка, паралия', *дъвлен'аа* 'налягане', *пенец'аа* 'пенсия', *ривиз'аа*, *риствърац'аа* и др.

2. При местоименията: характерните за чийшият тип говори показателни местоименни форми *тод'тоя*, *таа'тая*, *тее'тия*, *унд'ония*, *унее'ония*, *унаа'оная*.

3. При прилагателните:

а) *убаа* (и *убъа*) 'хубава', *убоо* (и *убуу*) 'хубаво', *кукуу(-ту)* 'куковото' и др.

б) членувана форма на прилагателните за мъжки род: *белаа* 'белия(-т)', *зихтинув'аа*, *вдйишк'аа*, *калпув'аа*, *кръсив'аа*, *крещув'аа* 'къдравия(т.)', *гуркее* и др.;

в) качествени и притежателни прилагателни за женски род: *кожоо* 'кожена (диал. *кожувъ*)', *читоо* 'читава', *лукоо*, *зел'оо*, *к'ороо* 'къоравя'; *бабоо(-тъ)*, *Иваноо(-тъ)*; за среден род: *д'адууту*, *Иванууту (дитее)*; *читуу*, *пърцаа'уу(-ту)* и др.

4. При наречията: *убуу* (и *убоо*) 'хубаво', *толкоо* 'толкова', *тугаа* (и *тугее*) 'тогава', *с'аа* 'сега' и др.

5. При числителните: редните числителни за мъжки род (като правило те са членувани): *седм'аа*, *восьм'аа*, *симсет'аа*.

6. При глаголите: а) в минало свършено и минало несвършено време, 3 лице, множествено число: *бутаа* 'бутаха', *караа съ*, *скупосаа*, *нъшиваа* и *бътнаа*, *вард'аа* 'вардиха', *играа* 'играха' и 'играеха', *нъгльсее* 'нагласиха', *съгльшее съ* 'съгласиха се', *удее* 'ходиха' и 'ходеха', *п'аа*, *пее* 'пия, пиха' и др.; б) сегашно време на глаголите, които се образуват с разширена наставка -увъ (книж. -ва) (като правило те са от III спрежение): *замесвам* → диал. *зъмес'увъм* → *зъмес'оом*; *дуканчоом*, *дукончоом*, 'довършвам', *думъкноом*, *дъндисоом*, *зайдоо* 'залязвам', *зъклин'оом*, *зъгърл'оом*, *нъвърздоом* 'навързвам', *уручасоом*, *свъноо съ* 'съмва се'. Съчетанието *оо* се пази в цялата парадигма: *ас нъвърздоом*, *ти нъвърздоомш*, *той нъвърздоо*, *ний нъвърздооми*, *вий нъвърздооти*, *тий нъвърздоот*.

Това явление може да се представи като преглас (*филия* → *филее*), може да се определи и като контракция⁵ след изпадане на съгласна: *писаха* → *писаа* → *писаа*. Почти във всички случаи асимилацията става при две съседни гласни след изпадане на съгласната между тях, като „в едни случаи уподобяването става по посока на ударената гласна, а в други по посока на неударената, като неударената се съкращава“⁶. Ако се опитаме да систематизираме случаите с проучваното явление в диалекта, това би изглеждало така:

1. Дейотизация или изпадане на х, в (л) и др. и асимилация по посока на първата ударена гласна:

аа: *таа, унаа, ругаа, рьвн'аа; убаа; глидаа; сваа* и др.;

её: *пригльсьнєє, нълєє, искуфєє; дреє* и др.;

оо: *пустрòò, рьстрòò съ, ньстрòò, дòò и дòòт, мòò* и др.

Типовете прегласи са **ъ > ӑ, ь > ё̆, ъ > о̆**.

Съчетанията **ў** и **ъ̆** се образуват като правило след синкопиране на **в** (**ў** при прилагателните *кòджў, кълѣчў, ўбў, д'а̀дўту, Ива̀нўту* и др.) и **в** и **д** (**ъ̆** в думите *бѣ̆, диал. бѣ̀дѣ̆ и ўбѣ̆* (рядко), диал. *ўбӑ, ўбѣ̆вѣ̆*).

2. Прѣдварително вмѣкване на друга гласна (обикновено **у**) и последващо преминаване **у(в)ъ > о̆** (т. нар. обратна редукция): *бѣ̆чо̆, чѣ̀рко̆; сѣ̀вно̆ съ; дук̀пчо̆м, уруч̀со̆м; зѣ̀ло̆, кòжо̆* и др. Типът преглас е **у > о̆**.

3. Асимилация при преглас **ѣа > ѣе** и уподобяване по втората неударена гласна:

аа: *мигр̀ац'ӑ, п̀енц'ӑ, с̀зн̀ан'ӑ* и др.;

её: *фил̀ӗ, шин̀ӗ; м̀ӗ, тр̀ӗ (и м̀ӗт, тр̀ӗт); нъгль̀сє̆* и др.;

оо: *ра̀д'о̆ (и ра̀д'ў); Мър'ò̆*.

Прегласите са **и > ӑ, и > ё̆, и > о̆, и и > ў̆** (в примера *ра̀д'ў*).

Ако потърсим аналогия сред други български диалекти, ще открием подобно явление в говора на с. Войнягово, Карловско (централен балкански говор). Съвпадат показателните местоимения *то̀ò, та̀а, тѐє*, глаголите от несвършен вид на **о̆**, но пък за калчевския диалект не са характерни личните местоимения *нѐє, вѐє, тѐє*, а си остават *нѝй, вѝй, тѝй* (*тий* по аналогия с 1 и 2 л. мн. ч.). В бесарабското село съществителните на **ие** и **ия** следват строгия принцип: под ударение — **ӗ̆**, без ударение — **ӑ̆**, докато във войняговския говор са само на **ӗ̆**. Общо взето, в с. Калчево типовете прегласи са повече: седем вместо четири в другия говор⁷ (другите три са **ъ > ё̆, и > ӑ, и > о̆**).

Това явление се наблюдава и в другите бесарабски диалекти. Например в село Главан (балкански говор според „Атласа“) то е разпространено при глаголите на **-увѣ̆**, но пък е изобщо непознато при съществителните, например *тиник̀й̆̆* вм. калчевското *тиник̀ӗ̆*.

Преди да обобщим казаното дотук, ще отбележим още два социолингвистични момента.

1. По-възрастните информатори по-добре пазят съчетанието **ў**, докато в речта на младите то се стреми към **-о̆̆**: *кълѣ̀чў → кълѣ̀чо̆̆, ра̀д'ў → ра̀д'о̆̆, к̀у̀кў → к̀у̀ко̆̆* (в израза *нъ к̀у̀ко̆̆ту л'̀ату*). Показателно в това отношение е наречието *хубаво*, което в речта на различни информатори звучи като *ўбо̆̆* (у по-младите) и *ўбў* (у възрастните).

2. По-възрастните информатори по-добре пазят в съчетанието **-увѣ̆** в глаголите от сегашно време, III спрежение на **-ва** (от типа *замесвам*) и прилагателните за женски род от типа *кожана* — диал. *кожувѣ̆*, докато в речта на по-младите информатори то се измества от съчетанието **-о̆̆**

(*дук̀апчо̀ом* вм. *дук̀апчув̀ем* и *д'̀а̀до̀отъ* вм. *д'̀а̀ду̀в̀тъ*). Последният вариант преобладава в диалекта, но и двете групи под ударение запазват *-у̀въ*: *цъ̀ру̀в̀ем*, *мѝрк̀у̀в̀ем* и др.

Изводи:

1. Кратките гласни *я̀, ѐ, ѓ̀, љ̀, й̀*, които се срещат в съчетанията *ая̀, ея̀, оя̀, уя̀, ия̀*, са характерно явление за калчевския диалект (Бесарабия).

2. Съчетанията *ая̀, ея̀, оя̀, уя̀* са резултат на различни фонетични явления: дейотизация, редукция, синкопи, асимилация и др. Обикновено изпада съгласна между две гласни и уподобяването става по посока на първата ударена гласна, по обратна редукция или по посока на втората неударена гласна.

3. В калчевския диалект тези съчетания са представени и във всички самостоятелни части на речта и най-общо са седем типа: *ъ > я̀, ъ > ѐ, ъ > ѓ̀, у > љ̀; и > а̀, и > ѐ, и > ѓ̀*.

4. Съчетанията *ая̀, ея̀, оя̀, уя̀* са динамично явление в говора: при някои части на речта (например съществителните на *-ие* и *-ия*) са вече установено явление, при другите са все още в социолингвистична зависимост (при глаголите на *-увъ* например). По-ново явление е обратното редуциране на *-уя̀* в *оя̀* при младите информатори.

БЕЛЕЖКИ

¹ Ст. Стойков. Българска диалектология. С., 1993, с. 96—100.

² Атлас българских говоров в СССР. М., 1958, с. 36.

³ Г. П. Клепикова, Т. В. Попова. О значении данных лингвистической географии для решения некоторых вопросов истории болгарского языка. — Вопросы языкознания, 1968, № 6, с. 98—108; Е. Чешко. Български диалектен атлас. II. Североизточна България. ч. 1. Карти; ч. 2. Статии, коментари, показалци. Съставен под ръководството на Ст. Стойков. С., 1966. — В: Советское славяноведение, 1968, № 6, с. 103.

⁴ Не отбелязваме навсякъде палаталните съгласни пред *е* и *и* (*Мър̀ѐ* вместо *Мър̀ѐѐ*, *пипѝру̀дъ̀* вместо *п'и́п'и́ру̀дъ̀*).

⁵ Н. И. Толстой. Из блокнота диалектолога. 3. Контракция гласных в с. Горска Поляна, Елховско. — Изследвания върху историята и диалектите на българския език. С., 1974.

⁶ Л. Ралев. Говорът на с. Войнягово, Карловско. — Българска диалектология. Проучвания и материали, кн. VIII, С., с. 18.

⁷ Пак там.